

Lina Maslauskienė – profesinės etikos ir etikos audito magistrantė Klaipėdos universitete, Šilalės rajono savivaldybės administracijos jaunimo reikalų koordinatė (vyriausioji specialistė, valstybės tarnautoja), kvalifikuota ekskursijų gidė
Moksliniai interesai: etnologija, tautosaka, papročiai, muziejininkystė

El. paštas: maslauskiene.lina@gmail.com

Lina Maslauskienė – postgraduate on the MA programme in professional ethics and the audit of ethics at Klaipėda University, coordinator for youth affairs at Šilalė District Municipal Administration (chief specialist, public servant), qualified tour guide

Research interests: ethnology, folklore, customs, museology

E-mail: maslauskiene.lina@gmail.com

Lina Maslauskienė

Šilalės gidų asociacija

DUONOS TRAKTUOTĖ LIETUVIŲ PATARLĖSE

Anotacija

Straipsnyje nagrinėjamos patarlės, kuriose minima duona. Siekiama atskleisti, kaip yra traktuojama duona lietuvių patarlėse, ir pateikti duonos vaizdinio analizę. Analizuojamos lietuvių patarlės, kuriose duona traktuojama kaip valgis, taip pat aptariamos simbolinės duonos reikšmės ir duonos personifikacija. Rengiant straipsnį, taikyti stilistinės analizės, interpretacijos ir aprašomasis metodai. Daugiausia naudotasi sąvade „Lietuvių patarlės ir priežodžiai“ paskelbta medžiaga.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: patarlės, kasdienė ir šventinė duona, papročiai, duonos personifikacija.

Abstract

The article analyses proverbs that mention bread. The aim is to reveal how bread is treated in Lithuanian proverbs, and to provide an analysis of the image of bread. It analyses Lithuanian proverbs in which bread is treated as a meal, as well as symbolic meanings and the personification of bread. Stylistic analysis, interpretation and description methods are used in the preparation of the article. Material published in the compendium ‘Lithuanian Proverbs and Sayings’ was mostly used.

KEY WORDS: proverbs, daily/feast day bread, customs, personification of bread.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v28i0.2399>

Į v a d a s

Patarlės ir priežodžiai, gyvuodami įprastinėje savo aplinkoje – kasdienėje šnekoje, atlieka keletą funkcijų, iš kurių svarbiausios yra dvi: informacinė ir estetinė (Grigas 1976, 8). Žmonės mėgo patarlėmis pagyvinti savo kalbą, stengėsi, kad

tiriamas žodis nuskambėtų ir tiksliai, ir kartu vaizdingai. Patarlėse atsiskleidžia liaudies buities detalės – praktinės veiklos ypatybės, tai, kas labiausiai žmogu jaudino, ką buvo siekiama išsaugoti: moralės normos, dorovingumas, darbštumas ir kitos vertybės. Kartu šalia tiesioginių pamokymų patarlėse gausu metaforų, poetinių minčių, asociacijų, kurios kildavo valstiečiui stebint gamtą, galvojant apie laiką, poelgius ir vertybes – perkeltiniai patarlių vaizdai ir šiandien teikia estetinį pasigėrėjimą.

Šio straipsnio objektas – patarlės¹, kuriose minima duona. Šalia retesnių posakių pasitaiko ir labai populiarų, turinčių apie du šimtus ir daugiau variantų. Tokios patarlės ir priežodžiai dažnai žinomi ir kitose Europos tautose, bet šiame straipsnyje nesistengiama aprėpti tarptautinių atitikmenų. Straipsnio tikslas – aptarti patarlių turinį, išryškinti jose reiškiamas idėjas bei nustatyti patarlių vietą ir vaidmenį liaudies gyvenime. Šio tyrimo medžiagos šaltiniai – *Lietuvių patarlių ir priežodžių* pirmasis tomas (toliau tekste – LPP) ir Lietuvių tautosakos penktasis tomas: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai* (toliau tekste – LTtV).

Lietuvių patarlių tematika marga, aprėpia įvairiausias žmogaus gyvenimo ir veiklos sritis. Jose galima ieškoti duomenų iš istorijos ir buities realijų, taip pat iš visuomeninio gyvenimo plotmės – žmonių ir socialinių sluoksnių santykių, papročių, tikėjimų ir kitokių empirinių duomenų. Patarlėmis reiškiami patarimai, pamokymai, skatinimai ar draudimai daugiausia yra susiformavę iš praktinės žmogaus veiklos, atsiradę kaip gyvenimo stebėjimo ir pažinimo rezultatas. Net ir poetiškiausių vaizdinių ištakos remiasi tikrovės supratimu. Žymiausias lietuvių paremiologas Kazys Grigas sako, kad nevaizdingos, t. y. tiesioginėmis reikšmėmis suprantamos, patarlės, ir tokios, kuriose alegoriškai pavartoti tik atskiri žodžiai, sudaro apie trečdalį visų patarlių lobyno (Grigas 1987, 21–22). Jos tam ir sukurtos, kad tiesiogiai įvardytų puoselėjamas vertybes, atliktų didaktinę funkciją. Patarlė tikrąją reikšmę įgyja natūralioje savo gyvavimo terpėje – šneka-mojoje kalboje, esant atitinkamoms sąlygoms. Praradus ryšį su tradicinėmis apeigomis, darbais, papročiais, gresia išnykimas. Apžvalginio pobūdžio straipsniai yra naudingi, nes: „Be jų neįmanoma išsiversti, norint etnografo akimis pažvelgti į patarlėse atsispindinčias liaudies pažiūras, darbų ir buities detales, ir apskritai, patarlių santykį su tikrove“, – teigia K. Grigas (Grigas 1966, 209).

Šiame straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip yra traktuojama duona lietuvių liaudies patarlėse, bei pateikti išsamią duonos vaizdinio analizę. Straipsnyje analizuojama, kiek patarlės apie duoną atspindi tikrovę, koks buvo realus požiūris į duoną liaudies gyvenime, kokios vertybės per patarles buvo puoselėjamos ir die-

¹ Lietuvių tautosakos leidyboje, kaip ir daugelyje kitų tautų, yra įprasta patarles ir priežodžius skelbti kartu, kadangi atskirti juos gana sudėtinga ir tai paprastai daroma specifiniais tikslais. Šiame straipsnyje patarlės ir priežodžiai vadinami patarlėmis (LPP, 7).

giamos ateinančioms kartoms. Visose patarlėse, be išimties, apie duoną kalbama su pagarba, nejuokaujama, nesityčiojama. Ją privalu gerbti ir branginti. Didžioji dalis patarlių apie duoną neatsiejamos nuo darbo temos – duona apibūdinama kaip labai sunkaus darbo vaisius, ypač raginama pačiam duoną užsidirbti, smerkiama tinginystė. Svarbi duonos reikšmė valstiečių racione atsispindėjo ir šeimyniniuose, kalendoriniuose bei kituose papročiuose. Labai svarbią vietą duona užėmė vestuvių apeigose, taip pat šermenyse ir vardynose. Nerečiau duona būdavo naudojama agrarinių apeigų metu. Straipsnyje taip pat analizuojamos simbolinės duonos reikšmės: kada ir kodėl *duonos* sąvoka pasitelkiama palyginimams, sugretinimams, priešpriešinimui, alegoriniam bei simboliniam gyvenimo reiškinių įprasminimui. Greičiausiai dėl pačios duonos vartojimo universalumo ir patarlėse duonos vardažodis dažnai pavartojamas viso maisto, ir dar plačiau – pragyvenimo, išlaikymo prasme. Prie vardažodžio patarlėse dažnai dar yra vienokia ar kitokia, anot Donato Saukos, „patikslinanti nuoroda“, dažniausiai būdvardis (lengva, balta, sunki, karti ir kt.), suteikianti *duonos* sąvokai dar platesnį prasmų spektrą (Sauka 1982, 212–213). Duonos personifikacija – stilistinė kalbos figūra, kai negyvojo pasaulio daiktams suteikiamos žmogaus ypatybės ir požymiai (Gudavičius 2000, 92) – leidžia dar daugiau spręsti apie *duonos* sąvokos svorį ir vietą visoje liaudies mąstysenoje. Juo labiau kad jai ne tik suteikiamos žmogiškosios savybės, bet dažnai duonos vardažodžio predikatas yra žodžiai, paprastai nurodantys aukštą asmens statusą visuomenėje. Anot D. Saukos, esminis patarlių bruožas yra jų dvilypumas: „Itin atidžiai pasižiūrėjus į patarles, nelygu kam priklauso pirmenybė – išvadai ar vaizdui, – vienas, galbūt, ir galime sąlygiškai priskirti prie alegorijos, didaktikos, kitas – prie meninės kūrybos. Bet riba tarp vieno – poetiškai apiforminamųjų, ir kitų – poetiškai užmanytyjų, – perdėm slidi, subjektyviai suvokiama“ (Sauka 1970, 293).

Kasdienė duona

Duona nuo seno buvo vienas iš pagrindinių valstiečių valgių. Ji buvo vartojama beveik kiekvieno valgymo metu, ypač per pusryčius ir pietus, nes teikė stiprybės prie sunkių darbų (Milius 1964, 391–392). Todėl ir patarlė byloja, kad duonos nevalgydamas būsi silpnas, „kojas nušalsi“ – nusibaigsi: *Be duonos valgy-si ir kojas nušalsi (LPP 2841)*, *Duona, kad ir juoda, bet stiprybės duoda (LPP 2864)*, *Be duonos sotus nebūsi (LPP 2839)*. Duoną, kaip pagrindinį lietuvių maistą, mini įvairūs rašytiniai šaltiniai nuo seniausių laikų. Sunkiū darbu įgytą duoną liaudis brangino ir gerbė. Vaikai iš mažų dienų buvo pratinami gerbti ir tausoti duoną, jos nemėtyti ir netrupinti: net ir netyčia numetus duonos gabalėlį ant žemės, reikėdavo ją pakelti, pabučiuoti ir suvalgyti. Sakydavo: *Nemėtyk duonos – trupinius*

rinksi (LPP 2952). Arba pats numetusysis tarstelėdavo – neužsidirbau. Iš čia ir posakis: *Krinta duona iš rankų neuždirbta (LPP 2943)*.

Šitokią liaudies pagarbą duonai, be kita ko, nulėmė ir tai, kad rugių vargin-gesni valstiečiai retais metais užtekdavo iki kito derliaus. Dėl to buvo sakoma: *Nesigirk duona rudenį, bet pavasarį (LPP 2955)*, *Duonos yra – sulos nėra, sulos yra – duonos nėra (LPP 2887)*. Valstietis be duonos nemokėjo gyventi, todėl ne-ištekęs rugių iki kito derliaus, būdavo priverstas prašyti siekelio pas dvarininkus, įsipareigodamas už tai atidirbti sunkiųjų vasaros darbų metu. Kiti gi sakydavo: *Kad ir be duonos valgyti, bile skolos nebūtų (LPP 2913)*. Nepritekliaus duona ga-lėtume vadinti ir „vogtinę“ duoną, kurią kepdavo iš neprinokusių rugių varpų. Tokia duona būdavo žalios spalvos (Dundulienė 1989, 18). Iš čia ir posakiai: *At-sibodo kaip žalia duona per rugiapjūtę (LPP 2834)*, *Trumpa duona, nuo žalio pėdo valgoma (LPP 2999)*.

Apie pyragą valstiečiai baudžiamos laikais ir nesvajodavo – šventėms kepdavo grynų rugių duoną, o kasdienai – bėralinę, kepamą iš nevėtytų grūdų miltų, t. y. bėralo (Bernatonis, Milius 2004). Panaikinus baudžiamą, bėralinė duona išnyko iš valstiečių buities, šventėms kepami pyragai, o juoda duona tapo kasdienia: *Kad ir juoda duonelė, bet pilna rankelė (LPP 2916)*, *Juoda duona – ne badas (LPP 2910)*, *Prastai juoda duona, be jos – dar prasčiau (LPP 2976)*.

Neatsiejama nuo duonos yra ir viena iš pagrindinių temų liaudies patarlėse – darbo tema. Apie darbą patarlėse gali būti kalbama daugeliu aspektų, bet visa-da išlieka didelis darbo vertinimas. Žemdirbiškoje lietuvių ideologijoje centrinę vietą užėmė žmogus – žemdirbys, o pirmasis ir svarbiausias žmogaus vertės mat-tas buvo darbas (fizinis darbas) (Sauka 1970, 395): *Balta duona juodom rankom uždirbama (LPP 2835)*. „Duonos kelias“ nuo vagos iki stalo visuomet būdavo labai ilgas ir sunkus. Bet svarbiausia, kad be paties žmogaus pastangų duona ant stalo neatkeliadavo: *Duona iš dangaus nekrinta (LPP 2862)*, *Duona ne vėju ateina (LPP 2871)*. Garbingiausia ir labiausiai siektina tuomet laikyta artojo „profesija“ – auginti duoną buvo didelė garbė. Klasikinį artojų žaidimą geriausiai atspindi darbo dainos (Misevičienė, Puteikienė 1979, 6–7). Dainose artojui suteikiami geriausi bruožai. Patarlėse taip pat pabrėžiamas artojo vyriškumas, subrendimas, svarbus duonos augintojo vaidmuo: *Ar duoną dirbi, kad duonos nori? (LPP 2832)*, *Kad kuli, kad mali – tai duoną dirbi (LPP 2917)*, *Duona artojui, pienas piemeniui, rykštė – tinginiui (LPP 2850)*, *Giliau arsi – gardesnę duoną valgysi (LPP 2901)*, *Kas duonos nemoka tiesiai atriukti, tas ir vagos nemoka tiesiai išvaryti (LPP 2929)*.

Duonos kepimas buvo taip pat svarbus ir nelengvas darbas. Ypač svarbi bū-davo duonos rūgštis, nes pagal ją sprendavo apie pačią kepėją: *Rūgščios duonos kepėja pikta (LPP 2983)*. Nors duonos minkymas buvo sunkus ir daug jėgų rei-kaaujantis darbas, bet kartu buvo ir namų šeiminingės garbės reikalas. Todėl net

ir senyvo amžiaus moterys, nenorėdamos užleisti savo pozicijų šeimoje marčiai, pačios atlikdavo šį varginantį darbą: *Linka, ale duoną minko (LPP 2945)*. Kad duoną gerai išminkytų, reikėdavo nemažai prakaito išlieti: *Duoną minkyk, kad sienos rasotų (LPP 2868)*, *Duona su prakaitu uždirbama („nuog paties Pona Dieva visiškai unt visų žmonių yra uždėta ir prisakyta: Prakaiti kaktos tava valgysi duonas“)* (LPP 2874) – valstiečiai buvo šventai įsitikinę, kad dirbti žemę jiems yra Dievo pavesta, o amatininkystė – priešingai – laikyta negarbingu užsiėmimu.

Vienintelis iš priimtinių būdų kitaip užsidirbti duoną buvo mokslas: *Kas skaito rašo, duonos neprašo (LPP 2935)*. Šis posakis greičiausiai yra atsiradęs gana vėlai, kai imta suvokti mokslo ir švietimo svarbą, bandyta kovoti su prietarais ir konservatyvumu. Taip pat vėlesnės kilmės galėtų būti ir tie posakiai, kuriuose nėra akcentuojamas žemės dirbimas, o tiesiog skatinama, raginama dirbti, pačiam užsidirbti pragyvenimui: *Darbas duoną pelno, tinginystė – vargą (LTtV 4850)*, *Neskani duona, svetimu peiliu riektą (LPP 2956)*, *Gulimos duonos niekur nerasi (LPP 2902)*, *Gardesnė duona prakaituota, negu pyragas dovanotas (LPP 2897)*, *Kas duoną neša, tas valgyt neprašo (LPP 2926)*. Duonos pirkimas vertinamas negatyviai: *Pirkta duona neskalsi, kur geriau rasi sava iškepįs (LPP 2971)*, *Pirkta duona neskani (LPP 2972)*. Ypač smerkiama tinginystė, kuri, anot jau minėtos patarlės, „pelno vargą“, yra blogo gyvenimo priežastis. Tinginys duonos neuždirba, todėl ir valgyti jam jos nevalia: *Nearsi, nesėsi – duonos neėsi (LPP 2947)*, *Duonos ir ubagai veltui neduoda, tik už poterių (LPP 2890)*, *Kad nenorėjai duonos iš aruodo valgyti, galėsi iš terbos valgyti (LPP 2918)*. Ne mažiau nei tinginystė buvo smerkiamas vogimas: *Vogta duona neskalsi (LPP 3008)*, *Svetima duona svetimiems dantims (LPP 29)*.

Visais iki šiol minėtais atvejais patarlės turinys, arba idėja, turi pabrėžtinai buitinę orientaciją, kas yra iš dalies būdinga visoms liaudies patarlėms – praktiškumas, blaivi mąstysena, neidealizuotas požiūris į gyvenimą, priimant tikrovę tokią, kokia ji yra. Net ir skirtingose situacijose patarlių prasmė beveik neįvairuoja, nes apibrėžtumą lemia tiksli praktinė nuoroda. Žinoma, bent minimali poetinė posakio raiška turi išlikti, kad apsaugotų patarlę nuo perdėm tiesmuko didaktiškumo.

Šventinė duona

Kvietinių miltų kepinius dar ir XX amžiaus pradžioje valstiečiai retai kepėdavo. Pyragas visada buvo išskirtinis šventės atributas, prabangos dalykas, net ir „buožių“ šeimose kepamas ne kasdien, o tik esant progai (Milius 1964): *Duona – gaspadorius, o pyragas – svetys (LPP 2859)*. Pyragas būdavo dar sunkiau uždirbamas nei juoda duona, nes grūdus pyragui reikėdavo kuo smulkiau sumalti, o malimas girnomis, kaip žinome, buvo labai sunkus ir nuobodus dar-

bas: *Balta duonelė šeimynos nemigdo (LPP 2836), Duona balta – prie darbo gvalta (LPP 2853)*. Lietuvių patarlėms būdinga apie praktinių sugebėjimų, įgūdžių reikšmę bei naudą teigti tiesiai, nedviprasmiškai, aiškiai ir net primygtinai (Sauka 1970, 295). Galbūt todėl, kad patarlių turinį lemia saviti šio žanro dėsniai: lietuviškų patarlių tematikos pagrindą sudaro valstietiška galvosena bei interesai (Sauka 1970, 294). Paprastam žmogui visas gyvenimas buvo darbas. Laiku nudirbti darbai teikė džiaugsmą, negalėjimas dirbti, pačiam užsidirbti duoną prilygo beveik gyvenimo tragedijai. Pajuodusių rankų valstietis neturėjo dėl ko slėpti, priešingai – tai rodė žmogaus darbštumą: *Juodos rankos – balta duona (LTtV 4839)*.

Patarlėse apie duoną mėgstama balto ir juodo priešprieša: *Juodos gaspadienės rankos – balta duona, baltos rankos – juoda duona (LTtV 4843), Balta duona juodom rankom uždirbama (LPP 2835), Bajoro baltos rankos, ale juoda duona (LTtV 1614), Juoda duona – ne badas, balta – ne valgis (LPP 2911)*. Pastarojoje patarlėje pyragas, lyginant su juoda duona, įgauna neigiamą atspalvį, suvokiamas kaip menkesnės vertės. Duona – nepakeičiama būtinybė, o pyragas – tik užgaida: *Pyragas – ne duona, buvęs nebuvęs (LPP 2873), Pyragas gardus, o duona dar gardesnė (LPP 2970), Pyragas nusibosta, duona – niekada (LPP 2970), Duona pramisi, pyragu – ne (LPP 2873), Pirma duoną valgyk, paskui pyragą (LPP 2974)*.

Antoniminius mąstymas yra dažnas patarlėse, jis nulemia dviejų dalykų ir nuomonių apie tuos dalykus susipriešinimą. Per viena vertinama kita, arba, paprasčiausiai, viena iškeliamą, kitkas nupeikiama. Duonos ir pyrago priešpriešinimas nulemia tai, kad duona išaukštinama, o pyragas, gal ir visai nepelnytai, paniekiamas.

Duona papročiuose ir apeigose

Svarbi duonos reikšmė lietuvių valstiečių maiste atspindėjo ir liaudies papročiuose. Vestuvių apeigose duona užėmė labai svarbią vietą, su ja susiję daug papročių. Vienas iš jų – jaunosios paskutinės duonos kepimas. Paskutinis tėvų namuose pašautas duonos kepalas būdavo naudojamas vestuvių apeigoms, jaunoji jį veždavosi į vyro šalį (Dundulienė 1989, 44). Kaip žinome, vestuvės jaunajai teikdavo maža džiaugsmo, daugiau sielvarto. Ir kasdienėje kalboje tyliam, nuliūdusiam žmogui dažnai pasakoma: *Ko nuliūdai kaip paskutinę duoną pakepus (LPP 2962)*. Šermenų apeigos taip pat neapsieidavo be duonos. Jos atsinešdavo artimieji į šermenis, dėdavo ant stalo, prie ugniakuro, prie mirusiojo galvos, kaip auką mirusiojo ir protėvių vėlėms (Dundulienė 1989, 54). Šios apeigos pagrindu kalboje liko posakis: *Ne žmogus duoną pervalgo, bet duona žmogų (LPP 2960)*. Nuo pat gimimo žmogus buvo simboliškai siejamas su duona. Gimus kūdikiui,

moterys į palankynas neateidavo tuščiomis rankomis. Dažniausiai atsinešdavo duonos ir druskos, linkėdamos naujagimiui skalsos ir vaisingumo (Račiūnaitė 2002, 58–59). Buvo paprotys dėti duonos naujagimiui į vystyklus, tikint, kada tada jis visą gyvenimą būsiąs turtingas (Dundulienė 1989, 51). Kiekvienas tėvas ir motina didžiausia savo pareiga laiko išmaitinti vaikus, kad šie nebadautų, kad jiems netrūktų duonos: *Kas išauga su duona, tas miršta be duonos (LPP 2933)*, – sako patarlė. Nesant paaiškinimo prie šio teksto, belieka apie jo prasmę spręsti iš jį sudarančių žodžių tiesioginių reikšmių: kas duona yra aprūpintas nuo vaikystės, dažniausiai nemoka pats jos užsidirbti, nebrangina, nevertina, netaupo.

Ne mažiau nei šeimos apeigose duona buvo naudojama agrarinių apeigų metu, taip pat kalendoriniuose papročiuose. Šv. Onos diena sutampa su rugiapjūte, su naujos duonos atėjimu į valstiečių namus: *Šventa Ona – duonos ponia (LTtV 5294)*, *Šventa Ona – gera žmona, atvažiavo su šviežiu ragaišiu (LTtV 5296)*. Patarlėse apie šv. Oną žmonės reiškė pakilią nuotaiką, džiaugėsi nauju derliumi, sunkauso darbo vaisiais. Ir pats duonos kepimas buvo apipintas apeigomis bei tikėjimais: „Jei kepat duoną ateidavo svečias, tai sakydavo, kad jį užkepė: jis nebūdavo laikomas svečiu, o savo šeimos nariu, lygiu su kitais“ (Dundulienė 1989, 32): *Duona užkepė – jau ne svečias (LPP 2879)*, *Tas ne svečias, kurį duona užkepa (LTtV 3075)*. Kepama duona būdavo vilgoma vandeniu. Sakydavo: *Pyksta duona, kad kepina ir nepašlapina (LPP 2968)*. Šios patarlės paaiškinimuose nurodoma sąsaja su mitologiniu tikėjimu, kad vandeniu vilgant kepamą duoną, atsigerti gauna trokštančios vėlės. Be paminėtų atvejų, duona buvo naudojama dar daugelyje apeigų ir papročių, tačiau patarlės, greičiausiai dėl savo praktiškumo ir racionalumo, to neatpindi.

Simbolinės duonos reikšmės

Sinonimų žodynas pateikia tokias dvi papildomas duonos reikšmes: maistas ir išlaikymas (Lyberis 2002, 101). Lietuvių kalbos žodynas taip pat nurodo panašias reikšmes: maistas, pragyvenimas, pragyvenimo šaltinis (LKŽ, 870). Duona išties yra vienas iš seniausių ir pagrindinių valgių. Dėl pačios duonos vartojimo universalumo ir liaudies kalboje ji dažnai vartojama viso maisto prasme (Milius 1964, 391–392). Dažnai sakoma: *Alkanam duona rūpi (LPP 352)*. Greičiausiai turima omenyje, kad kai žmogus nori valgyti, galvoja tik apie maistą, ir daugiau jam niekas nerūpi. Atskiruose variantuose vietoj vardažodžio *duona* tiesiogiai sakoma *valgyms, mėsa, pyčius*. Išplėstuose variantuose pridedama: *alkanam duona rūpi, o bagočiui pinigai; plikam galvo drabužiai, o badmiriui pyčius; kas kam rūpi: alkanam – duona, girtuokliui – arielka*, – išplečiant atsiranda kita prasmė, kad kas kam rūpi, tas ir ant liežuvio sukasi, vis užsimenama apie rūpinimą daiktą.

Mėgstami lietuvių tautosakoje yra socialiniai supriešinimai: valstietis ir ponas skyrėsi ne vien padėtimi, titulais ir turtingumu, bet skyrėsi ir jų maisto racionas. Patys nestokodami maisto ir kitokių gėrybių, ponai nebuvo linkę užjausti vargstančių valstiečių. Nebuvo lengva valstiečiui kęsti baudžiąvą, eiti lažą, dirbti pono dvare: *Svetima duona pilve kruta (LPP 2993)*, – sakydavo apie samdinius, kuriems pas šeimininką nebūdavo laiko ilsėtis, tik dirbti ir dirbti. Darbo ne tik netrūkdavo, bet jį reikėdavo padaryti gerai ir laiku. Apskritai, sugebėjimas laiku atlikti darbus liaudies sąmonėje buvo laikomas dorybe: *Duoną taupyk rytojui, ne darbą (LPP 2876)*. Kituose šios patarlės variantuose vietoj vardažodžio *duona*, sakoma *pyragą, valgį, baranką*. Maistas čia suvokiamas kaip malonumas, o darbas – pareiga. Patarle raginama neatidėliojant atlikti pareigas ir tik tada mėgautis gyvenimo malonumais. Be to, gerai padirbėjus, ir įprastas maistas atrodo skanesnis: *Tada valgyk, kai duona su medum (LPP 2997)*. Duonos su medumi įvaizdis čia pasitelkiamas skaniam maistui įvardyti. Duona su druska – priešingai, apibūdina vargingą gyvenimą, prastą maistą, nuo bado gelbstintį, bet malonumo mažai teikiantį: *Duona ir druska galima gyventi (LPP 2860)*, *Ko tu verki – ar tu duoną druską perki? (LPP 2942)*, *Duoną druską ėsk, teisybę į akis rėžk (LPP 2857)*. Pastaroji patarlė pamoko, jog galima ir prastai, vargingai gyventi, bet svarbiausia žmogui neprarasti orumo, būti nuoširdžiam, teisingam. Duonos kampas, kriaukšlė taip pat reiškė prastą maistą: *Nupampo nuo duonos kampo (LPP 2963)*. Paaikškinimuose prie patarlės nurodoma, kad taip būdavo pasijuokiamą, kai kas išauga į pilvą nuo prasto maisto. Galima šį posakį suprasti ir priešingai: atmetama galimybė sustorėti nuo prasto maisto.

Maistas, nors ir prastas, žmogui yra gyvybiškai svarbus ir būtinas. Patarlėmis dažnai raginama pačiam pasirūpinti maistu, užsidirbti, kitomis neatmetama ir aukštesnių jėgų pagalba: *Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos (LPP 2378)*, – sakoma tiems, kurie rūpinasi rytdiena, nerimauja, kad neturės ką valgyti. Paralelizmo principu sugretintos frazės viena kitą paremia: pirmoji pasako gyvenimo reikmę, antroji pateikia atsakymą į paliestą problemą. K. Grigas gana plačiai išnagrinėjo šią patarlę įvairiais aspektais (Grigas 1997). Jis teigia, jog tai sena lietuviška patarlė, kurioje dėl garsų aliteracijos stabilūs išlieka Dievo, dantų ir duonos motyvai, nors yra ir išimčių, kur vietoj *duonos* vardažodžio pavartojamas gretiminės reikšmės žodis *valgis* (Grigas 1997, 146). Posakis prisimenamas bei vartojamas kalbant ir apie kitus gyvybinius reikalus, nebūtinai turint galvoje prasimaitinimo rūpesčius. Šiuo požiūriu panaši tokia patarlė: *Ne viena duona žmogus gyvas (LPP 2958)*. Tai vienas iš populiariųjų bibliinių posakių: žmogui, šalia materialinio, reikalingas ir dvasinis penas, – teigiama paaikškinimuose. Duona čia vėlgi įvardija ne tik maistą, prasimaitinimą, bet įgauna dar platesnį prasmų spektrą – tampa visų materialinių gėrybių vaizdiniu. Šioje patarlėje taip pat išryškėja

patarlėms būdingas neigimo principas – nepasakoma tiesmukiškai, bet švelniai raginama vienaip ar kitaip elgtis, paliekama adresatui pačiam susivokti, kuo gi dar, be duonos, žmogus yra gyvas.

Visiškai suprantamas, dar ir šiomis dienomis plačiai vartojamas *duonos* terminas uždarbio, išlaikymo prasme: *Kieno duoną ēdi, tam ir giesmę giedi (LPP 2936)* – kituose variantuose *putrą laki, girų geri, iš kieno bliūdo valgai*. Patarlė kalba apie priklausomybę nuo savo šeimnininko. Jaučiama paniekos gaidelė: žodis ēsti ne-skamba nei mandagiai, nei draugiškai. Patarlė lyg ir labiau taikoma pataikūnui. D. Sauka teigia, jog tokia sakinio schema, kai pagrindinis ir šalutinis sakiniai jungiami klausiamaisiais–santykinais įvardžiais („kieno... tam...“), rodo gana vėlyvą patarlės kilmę (Sauka 1970, 289). Tai patvirtina ir paskutinių šimtmečių Lietuvos istorijos faktai: kamuojami nuolatinės priespaudos, valstiečiai turėjo prisitaikyti prie esamų sąlygų. Todėl ši patarlė galėjo skambėti ne tik kaip pašaipa pataikūnams, bet ir kaip prisitaikėliško gyvenimo pateisinimas.

Patarlės apie duoną, šalia paties atraminio žodžio, dažnai turi patikslinančią nuorodą, dažniausiai būdvardį: dyka, gryna, balta, lengva, gera duona, semantiškai žiūrint, reiškia gerą gyvenimą, ir priešingai: juoda, karti, sunki duona išryškėja kaip prastą, vargingą gyvenimą nusakančių žodžių sinonimai. Tokie dviejų trijų žodžių junginiai dažniausiai yra tapę frazeologizmais – vieno žodžio ekvivalentais. Jie yra plačiai įję į lietuvių patarles, sudarydami jų meninio vaizdo pagrindą, nes gali būti suprantami tik metaforiškai arba alegoriškai (Grigas 1976, 33–34). Frazeologijos žodynas nurodo tokius gero, lengvo gyvenimo sinonimus: balta, gera, gryna, lengva, be plutos duona (Paulauskas 2001, 166–167). Tačiau nagrinėjant atskirai kiekvieną iš šių žodžių, susidaro dar daugiau reikšmių, jau nekalbant, kad kiekviena patarlė suteikia savitą reikšmę. Štai viena daug reikšmių apimanti patarlė: *Valgo duoną be plutos (LPP 3003)*. Vienokią prasmę gauname šiam pasakymui suteikę ironišką atspalvį – paaiškinimuose nurodoma, kad taip pašiepiamas netinkamai besielgiantis žmogus. Kitokią prasmę šis pasakymas įgauna tariamas visiškai rimtai ar net su pavydo gaidelė – žmogus gerai gyvena, jis gali save palepinti. Kita gi patarlė byloja: *Visur duona su pluta (LPP 3007)*. Ironijos čia nėra, patarle norima pasakyti, kad visur apstu vargo, sunkumų, konstatuojamas vargo visuotinumai, žmogaus raginimas nesiblaškyti, dažnai taip pasakoma norinčiajam išvykti į svečių šalį laimės ieškoti. Ypač skeptiškai žiūrima į tuos, kurie tikisi lengvo uždarbio: *Gulimos duonos niekur nerasi (LPP 2902)*. Neretai geras gyvenimas siejamas su paties žmogaus mokėjimu savimi pasirūpinti, pirmiausia sunkiai ir nuoširdžiai dirbant: *Neieškok pigios duonos (LPP 2950)*, *Duona iš dangaus nekrinta (LPP 2862)*, *Baltom rankom duonos neuždirbsi (LPP 2835)* – norint daug turėti, reikia daug dirbti. Kartais padeda ir kiti gabumai: *Kytrasis duoną valgo, lėtasis sienas laižo (LPP 2938)*. Geras gyvenimas

taip pat siejamas su mokėjimu taupyti: *Valgyk duoną kaip aguoną (LPP 2865), Kai duoną rieksi su adata, tai tada mokėsi gyventi (LPP 2921)* – aguonos grūdas ir adata liaudies kalboje turi stabilią simbolinę reikšmę: tai savotiški labai mažo dydžio etalonai. Šių patarlių vaizdas yra akivaizdžiai hiperbolizuotas, tačiau žmonių vaizduotėje perkeltas į socialinę sferą jis lengvai suvokiamas.

Savotiškai įdomiai patarlėse suvokiamas ir pats duonos riekimas. Kaip žinojome, ši privilegija nuo seno priklausė namų šeimininkui: jis sėdėdavo už stalo galo, specialiai tam skirtu duonriekių peiliu raikydavo duoną tiesiomis riekėmis ir dalindavo šeimos nariams. Frazeologijos žodynas taip pat nurodo tokią duonos riekimo reikšmę – šeimininkavimas (Paulauskas 2001, 166–167): *Kas duoną raiko, tą ubagai vaiko (LPP 2928)*. Raikantis duoną žmogus čia suvokiamas kaip gerai gyvenantis, galintis ne tik savo šeimą išmaitinti, bet ir elgetaujančius sušelpiti. Gerai besimaitindamas žmogus ir pats ilgiau gyvena: *Kas duoną raiko, tą Dievas ilgai laiko (LPP 2927)*. Geras gyvenimas šioje patarlėje siejamas ne tik su paties dirbančiojo nuopelnais, bet tikima ir aukštesnių jėgų pagalba, valia. Ne visose patarlėse duonos riekimas–šeimininkavimas traktuojamas teigiamai. Tam tikrais atvejais jis gali būti suvokiamas kaip valdžia, priespauda. Gyventi priklausomam nuo kito nebuvo lengva nei malonu: *Neskani duona, svetimu peiliu rieki (LPP 2956)*. Šioje patarlėje, kaip ir daugumoje kitų, žodis *svetimas* savaime turi neigiamą prasmę.

Geras gyvenimas – visų siekiamas tikslas, bet pasiektas jis dažniausiai nėra traktuojamas kaip teigiamas dalykas: gerai gyvendamas žmogus pasidaro išrankus, išdykęs, ištvirksta: *Duona burną išgadino (LPP 2855), Gera duona šikną drasko (LPP 2898)*. Gerai gyvenančiam žmogui gali būti priskiriama ir tokia neigiama savybė kaip gobšumas: *Duonos privalgęs eina ieškoti pyragų (LPP 2893), Per duoną duonos ieško (LPP 2967)*. Kita vertus, neišmintingai elgiasi tas, kuris neima to, ką siūlo gyvenimas, tenkinasi kuklia buitimi, nors yra sąlygos geriau gyventi: *Nesiek duonos per pyragą (LPP 2954)*.

Dauguma lietuvių patarlių nestokoja optimizmo. Žmonės nuo seno nebuvo linkę skųstis, stengėsi bet kurioje situacijoje išlikti orūs, išdidūs. Ne visada tai buvo įmanoma. Didžioji dalis lietuvių liaudies patarlių yra kilę feodalizmo ir kapitalizmo laikais, kai pagrindiniai tautosakos kūrėjai buvo valstiečiai: patarlėse atsispindi valstietiškoji pasaulėžiūra, perteikiami valstiečių buities ir aplinkos vaizdai. Laikas, kai liaudis kentė sunkų baudžios jungą, paliko ženklų pėdsaką liaudies kūryboje. Išnaudotojiškoje visuomenėje valstiečiams buvo nelengva gyventi, daugelis tenkinosi kuklia buitimi, džiaugėsi turėdami kuo alkį numalšinti. *Duona avižinė, putra dirsinė (LPP 2851)*. Duona iš avižių būdavo kepama tik „badui žvelgiant į akis“. Valstiečiai, nors ir patys neturėdami ką valgyti, pirmiausia privalėdavo pasirūpinti, kad ponui nieko nestigtų: *Vyža duoną uždirba,*

batas pradirba (LTtV 1985). Vyžotas valstietis turėdavo ponui duoną uždirbti, o šis vargu ar kada pagalvodavo, kiek reikia darbo įdėti, kiek prakaito išlieti, kol duonelė ant stalo patenka. Dažniausiai dvarininkai net nežinodavo, kaip paprasti žmonės gyvena, – valstiečiui pasiskundus, kad jis neturiš duonos, ponas atšaudavo: *Neturi duonos, valgyk pyragą (LPP 2957)*. Valstiečių lūpose šis posakis įgauna ironijos atspalvį, pašiepiamas ponų nesupratingumas. Ironija padėdavo žmonėms susitaikyti su pasaulio netobulumu, savotiškai kompensuodavo patiriamą moralinę skriaudą. Nepaisant blogų gyvenimo sąlygų, klasinės visuomenės netobulumo – neapykantos baudžiai, kapitalistiniam išnaudojimui, politinei priespaudai, liaudis mylėjo tėvynę. Patarlės atspindi taurius patriotinius jausmus, prisirišimą prie gimtojo krašto: *Kad ir juodą duoną valgyt, bet savo tėvynėj (LPP 2915)*. Juodą duoną čia galim suvokti kaip prastą maistą arba tiesiog kaip prastą gyvenimą. Galbūt meilės savo tėvynei jausmus gimdė ir priverstinis išvykimas iš tėvynės, rekrutų dalia, taip pasakyti galėjo tik pabuvojęs svetur žmogus, supratęs, jog ir svetur veltui niekas nieko neduoda: *Neieškok pigios duonos (LPP 2950)*. Patarle raginama nesiblaškyti ir nesigundyti lengvu uždarbiu, bet savo darbu siekti geresnio gyvenimo. Žmogus, galintis pats užsidirbti sau pragyvenimui, nebuvo laikomas vargšu; darbas liaudies sąmonėje buvo suvokiamas ne tik kaip gerovės šaltinis, bet ir kaip pats savaimė teikiantis pasitenkinimą ir pasididžiavimą: *Karti duona už dyką gauta (LPP 2924)*, *Elgetos duona lengva, bet neskani (LTtV 1953)*. Elgetauti nebūdavo sunku, žmonės buvo įpratę šelpti elgetas maistu. Užsukusį į sodybą elgetaujantį žmogų šeimininkė sodindavo prie stalo, pamaitindavo. Plačiai buvo tikima, jog elgeta turi antgamtinių galių (Dundulienė 1989, 35). Visgi elgetauti ar kitaip būti išlaikomi garbingi žmonės nenorėjo: *Geriau duoną valgyt blogo vyro, o ne gero vaiko (LPP 2899)*. Nors buvo priimta, jog vaikai turi išlaikyti tėvus senatvėje, pastarieji iki dienų galo stengdavosi kiek įmanoma būti naudingi, patys savimi pasirūpinti. Ypač moterys patriarchalinėje Lietuvos visuomenėje buvo labiau socialiai pažeidžiamos nei vyrai. Ne visada ir vaikai tinkamai rūpindavosi savo tėvais, gal ir nepagalvodami, kad jų šykštumas tėvams atima gyvenimo džiaugsmą: *Duona karti, atgalia ranka paduota (LPP 2866)*. Patarlė labai vaizdinga. Atgalia ranka paduodamos duonos motyvas turėtų reikšti nenorėjimą atiduoti kitam tai, kas jam sąžiningai priklauso. Galbūt tada žmogus ir pats ima abejoti, ar yra to nusipelnęs, pasijaučia nereikalingas, nesugebantis teikti naudą. Ši patarlė gali būti pritaikoma ne tik šeimos santykiams. Gal net labiau ji tiktų apibūdinant šykštų poną, dvarininką, kuris neįvertina darbininkų pastangų, nesistengia jiems tinkamai atsilyginti, žinodamas, kad vargšas žmogelis neturi kito pasirinkimo kaip tik paklusti jo valiai ir deramai atlikti darbus. *Žiūrėk, iš ko duoną valgai (LPP 3010)*, kituose variantuose: *žinok, saugok, iš ko duoną valgai, išmanysi, iš kur duoną valgai* – raginama sąžiningai vykdyti savo pareigas, arba

tiesiog gali būti patariama neužsiiminėti nereikalingais darbais, žiūrėti pagrindinio darbo. Patarlės intonacija tarsi primena grasinimą. Panašią funkciją atlieka ir toks posakis: *Pašoksi, kai duonos neteksi (LPP 2965)*. Taip gali būti perspėjamas gero gyvenimo neįvertinantis žmogus.

Nė vienas žodynas nenurodo duonos kaip ūkio sinonimo. Visgi, kaip tiksliai pastebėjo Lilija Kudirkienė straipsnyje „Patarlė kaip žmonių gyvenimos atspindys“, *duonos* terminu buvo vadinamas Mažosios Lietuvos XVII a. administracinis vienetas, analogiškas Didžiojoje Lietuvoje vartotam dūmui (Kudirkienė 2001, 122). Patarlė byloja: *Vyras pas vyrą, visi iš vieno, kiek nuo duonos (LPP 2935)*. Žodį *duona*, vartotą atskiram šeimos ūkiui įvardyti, nurodo ir istorikė Ingė Lukšaitė (Lukšaitė 1999, 351). Tai iš tiesų turėtų rodyti labai seną patarlės kilmę. Įdomu tik, kas padėjo šiam posakiui išlikti žmonių sąmonėje ir vėlesniais laikais, kai toks ūkio įvardijimas kaip *duona* išnyko iš liaudies žodyno. Patarlėje du posakiai – *visi iš vieno* ir *kiek nuo duonos* – yra analogiškos prasmės. Jie abu gali būti kaip visų namiškių sinonimai, gali reikšti vieningumą, susitelkimą atliekant darbus. Nuo seno buvo įprasta visiems namiškiams kartu sėsti prie stalo, valgymas prasidėdavo duonos raikymu ir dalijimu. Tokia tradicija gyvavo ilgą laiką. Idealiame šeimoje taip viskas ir turėjo būti: kiek yra valgančiųjų, tiek ir dirbančiųjų. Kartu dirbti buvo patogiau, daugiau galima padaryti: *Duoną vienas suvalgysi, o darbo vienas nepadirbsi (LPP 2881)*. Patarle reiškiamas mintis, kad savitarpio pagalba darbuose buvo ne tik naudinga, bet ir būtina.

Kiekvienai namai turėdavo savo duoną, nepakartojamo skonio, ypatingos rūgšties. Šeimininkės labai saugodavo savo duonos rūgštį, vengdavo kam nors skolinti duonos raugo. Moterys, net eidamos lankyti kaimynės, nešdavosi paragauti savo namų duonos (Dundulienė 1989, 35). Duonos raugas, laikomas duonkubilyje, priklausė būtinam namų inventoriui (Vaitkevičienė 1998, 59). Atitekėjusi marti kartu atsinešdavo ir savo duoną: *Kur duona, ten ir namai (LPP 2944)*. Patarlę galima susieti su marčios likimu, o galbūt su elgetos gyvenimu, kuris keliaudamas iš trobos į trobą ilgiau apsistoja ten, kur yra noriai priimamas, pamaitinamas. Abstrakčiau mąstant, patarlėje gali būti išvelgiamas tiesiog gyvenimo dėsnis: kur bent jau maisto ar galimybių jį užsidirbti yra pakankamai, ten gera gyventi, o namai be duonos niekam nemieli.

Duonos personifikacija

Duona nuo seno buvo apsupta didele žmonių pagarba, laikoma šventa. Ji myli darbščius žmones, juos maitina, gali ir nubausti nederliumi, badu. Nė vienas valstietis nedrįsdavo duonos supykdyti – ją gražiai dėdavo ant stalo, nevalia buvo kepalą apverstą padėti ar prapjautąją puse į duris atsukti, nes duonelė gali supyksti

ir iš tų namų išeiti (Dundulienė 1989, 34). Netinkamai besielgiantį su duona sudraudavo: *Netrankyk duonos, kad vyžais apsiavusi in medžius neišsikraustyti* (LPP 2959). Ši patarlė primena Dievo vijimo į medį motyvą. Ar duoną irgi galime laikyti dievybe? Apie duonos personifikaciją rašo Daiva Vaitkevičienė straipsnyje „Duonos gimimas“ (Vaitkevičienė 1998). Ji teigia, kad duona gimsta iš dievų Perkūno ir Žemynos sąveikos ir yra privati – lokalinė – namų dievybė. Duonos gyvybinis pradas yra rūgštis, o rūgimas – gyvybės formavimasis. Kai duona pradeda rūgti, ji ima gyventi, netgi sakoma „kalbėti“ (Dundulienė 1989, 23). Yra duomenų, kad duona senosios religijos laikais galėjo būti žemesnio rango lokalinė namų dievybė (Vaitkevičienė 1998, 60), todėl šio posakio kilmę galėtume sieti su lietuvių mitologija. Liepiamoji patarlės nuosaka akivaizdžiai rodo didaktinę paskirtį: raginama gerbti duoną, jos nemėtyti, neužrūstinti, nes gali tekti gailėtis. Labai savotiškas ir įdomus patarlėje įkomponuotas vyžų apsiavimo motyvas. Duona lyg paprastas žmogus, valstietis avi vyžas. O galbūt duonos išėjimas šioje patarlėje reiškia vyro maitintojo – duondirbio, duonpelnio – netekimą, šiuo atveju galėtų būti toks semantinis sugretinimas. Juk duondirbio taip pat nevalia buvo užrūstinti, privalu gerbti ir klausyti. Šeimos maitintojas, be kitų savo pareigų ir privilegijų, turėjo teisę nuspręsti, kas šeimoje yra duonos nusipelnęs, o kas – ne. Ši duonpelnio funkcija patarlėse dažnai suteikiama duonai: *Verkia duona, veltui valgoma* (LPP 3006), *Verkia duona, tinginio valgoma* (LPP 3005), *Duona mėtoma verkia* (LPP 2867). Šiuose pavyzdžiuose duona iškyla kaip sąmoningas veikėjas. Pagal liaudies etiketo taisykles, nevalia buvo valgyti atsigulus: *Gulom nevalgyk – duona verkia* (LPP 2903). Verkiančios duonos motyvas labai dažnas, mėgstamas patarlėse. Jis net keliuose savarankiškuose patarlių tipuose sudaro meninio vaizdo branduolį, reikšdamas tą pačią idėją apie duonos nepasitenkinimą ir kartu bejėgiškumą. Įsivaizduojamas verkiančios duonos paveikslas turbūt turėjo žmonėms sužadinti gailėtį, tinginiams – sąžinės graužatį. Toks yra metaforų tikslas – pasakyti išraiškiau, efektyviau, kad klausytojui būtų padarytas didesnis emocinis poveikis (Gudavičius 2000, 90). Patarlės su verkiančios duonos motyvu yra labiau vertinančios nei fiksuojančios tikrovės dėsni. Tinginystė ir kitas moralės normų neatitinkantis elgesys yra smerkiami, o verkianti duona sutaurinama, išaukštinama. Duona visose be išimties patarlėse yra vertinama teigiamai, dažnai paryškinant jos išskirtinę svarbą: *Duonos ir lustelis ne pėsčias (neprastas, ne bet koks) vaikšto* (LPP 2889) – mažas, bet reikšmingas. Įdomu, kad patarlėse dažnai kartojasi einančios, vaikštančios duonos motyvas. Duona gali išeiti iš namų, palikdama „praregėjusį badą“ – *Aklas badas duonai esant* (LPP 981), su savimi išsinešdama šeimos stabilumą: *Duona per duris, meilė – per langą* (LPP 2872). Visą duonos egzistavimą darbo žmogus suvokė kaip kelionę: iš aruodo į laukus, iš laukų vėl į aruodus, ir taip metai iš metų: *Duona*

duoną varo (LPP 2858), – sakydavo per rugiapjūtę, kai, supjovusi pirmąjį pėdą, visa šeimyna susėsdavo ir suvalgydavo riekę duonos (Dundulienė 1989, 87).

Augindama javus, žemė maitina, augina kartu ir žmogų – žemė suprantama kaip motina. Žmogaus ir žemės ryšys pasireiškia per duoną, ir kartu duonai perteikiama *motinos* sąvoka (Vaitkevičienė 1998, 58): *Ruginė duonutė – tai mūsų motutė* (LPP 2982). Duonai suteiktas motinos vardas byloja apie jai rodomą nepaprastą pagarbą. Kartu toks sugretinimas rodo duonos būtinumą, svarbą gyvenime: kaip žmogus neišsivaizdavo savo gyvenimo be motinos, taip ir be duonos. Motiniška duonos „prigimtis“ atsispindi ir santykiyje su kitais personifikuotais daiktais patarlėse: *Duonutė – pyragų močiutė* (LPP 2894). Greičiausiai šia patarle norima pasakyti, jog duona maistui vartojama gerokai seniau nei pyragas. Ji, kaip vyresnė, nusipelno ir daugiau pagarbos. Savotiškas raginimas tinkamai gerbti duoną atsispindi ir šioje patarlėje: *Duona – gaspadorius, o pyragas – svety* (LPP 2859). Čia duonai suteikiamas aukštas šeimyninis statusas. Per rugiapjūtės apeigas šeimyninku buvo vadinamas pirmasis supjautas pėdas, kuris parneštas namo būdavo statomas garbingiausioje trobos vietoje – krikštasuolėje. Buvo tikima, kad jis turi ypatingų magiškų galių, saugo namus nuo gaisro, teikia skalną žmonėms ir gyvuliams (Dundulienė 1989, 86). Kartu patarlė rodo duonos įprastumą, būtinumą. Sodyba negali būti be gaspadoriaus, taip pat ir be duonos. Kita gi patarlė teigia priešingai: *Duona – viešnia, veršiai – svečiai* (LPP 2882). Patsitelkiant duonos–viešnios įvaizdį, patarle raginama per daug nesidžiaugti geru gyvenimu, nes viskas gyvenime yra laikina, arba priešingai – žmogus turėtų mėgautis likimo teikiamomis gėrybėmis, kol tokia galimybė egzistuoja. Yra patarlių, nusakančių ypač aukštą duonos statusą: *Duona – bajorė* (LPP 2852). Toks pasakymas turėjo būti nulemtas ypatingos pagarbos duonai. Tačiau šiandien jau yra sunku suvokti, už ką duona buvo taip aukštinama ir garbinama, prilyginama garbingiausiems šeimos nariams, priskiriama aukščiausiems visuomenės sluoksniams. Tiesiog žmonės kitaip suvokė pasaulį. „Tradicinės pasaulėjautos žmogus į daiktus žiūri ne kaip į paprastus objektus, o su jais bendrauja“ (Bufienė 2000, 175). Įvairūs daiktai, taip pat ir duona, be savo siauros praktinės paskirties, turėjo daug kitų funkcijų, pavyzdžiui, ženklino tam tikrus socialinius santykius, galėjo byloti apie savininko luominę priklausomybę, šeiminių padėtį.

Išvados

1. Lietuvių patarlėms apie duoną būdinga pabrėžtinai buitinė orientacija, atspindinti valstietišką galvosėną ir interesus. Sunki darbu įgyta duona žmonių buvo branginama ir gerbiama. Patarlėmis ypač raginama pačiam duoną užsidirbti, smerkiama tinginystė. Dalis patarlių pasižymi išryškinta

didaktine funkcija: išsakomi su duona susiję liaudies etiketo reikalavimai, nurodomos elgesio normos.

2. Duona buvo plačiai naudojama liaudies papročiuose, daugiausia šeimyniniuose, kalendoriniuose ir agrariniuose, bei įvairiose apeigose, tačiau patarlės, greičiausiai dėl savo praktiškumo, tai menkai atspindi.
3. Dėl pačios duonos vartojimo universalumo ir patarlėse *duonos* vardažodis dažnai vartojamas viso maisto ir dar plačiau – pragyvenimo, išlaikymo prasme. Be to, patarlės apie duoną šalia paties atraminio žodžio dažnai turi patikslinančią nuorodą, kuri dažniausiai nurodo gerą – ar priešingai – prastą, vargingą gyvenimą ir dar labiau padidina *duonos* vardažodžio semantinę talpą.
4. Duonos personifikacija patarlėse leidžia spręsti apie išskirtinį *duonos* sąvokos svorį liaudies mąstysenoje. Patarlėse duona gali iškilti kaip sąmoningas veikėjas, taip pat jai dažnai priskiriamas šeimos maitintojo statusas ir funkcijos.

Šaltiniai

- LPP – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai: sisteminis sąvokų žodynas*. Parengė Kazys Grigas, Lilija Kudirkienė, Rasa Kašėtienė, Gediminas Radvilas, Dalia Zaikauskienė, t. 1: A–D. Vilnius: LLTI, 2000.
- LTtV – *Lietuvių tautosaka*. Paruošė Kazys Grigas, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*. Vilnius, 1968.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 2: C–F. Ats. red. J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1969.

Literatūra

- Bernatoni, Milius 2004 – Juozas Bernatoni, Vacys Milius. Duona: rūšys, gamybos technologijos, istorija Lietuvoje. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Prieiga internetu [žiūrėta 2021 03 18]: <https://www.vle.lt/straipsnis/duona/>
- Buftenė 2000 – Giedrė Buftenė. Patarlių pasaulėvaizdžio bruožai. *Tautosakos darbai* 12(19), 173–178.
- Dundulienė 1989 – Pranė Dundulienė. *Duona lietuvių butyje ir papročiuose*. Kaunas: Šviesa.
- Grigas 1966 – Kazys Grigas. Lietuvių liaudies kalendorinės patarlės. *LTSR MA darbai*. Serija A, 1(20), 209–221.
- Grigas 1976 – Grigas Kazys. *Lietuvių patarlės. Lyginamasis tyrinėjimas*. Vilnius: Vaga.
- Grigas 1987 – Kazys Grigas. *Patarlių paralelės*. Vilnius: Vaga.
- Grigas 1997 – Kazys Grigas. Tarptautinė patarlė „Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos“. *Tautosakos darbai* 6–7(13–14), 141–148.
- Gudavičius 2000 – Aloyzas Gudavičius. *Etnolingvistika*. Šiauliai.
- Kudirkienė 2001 – Lilija Kudirkienė. Patarlė kaip žmonių gyvenimo atspindys. *Tautosakos darbai* 15(22), 121–127.
- Lyberis 2002 – Antanas Lyberis. *Sinonimų žodynas*. 2-asis pataisytas leidimas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Lukšaitė 1999 – Ingė Lukšaitė. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos.

- Milius 1964 – Vacys Milius. Maistas ir namų apyvokos daiktai. In *Lietuvių etnografijos bruožai*, 386–416.
- Misevičienė, Puteikienė 1979 – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XII: *Darbo dainos*, kn. 2: *Laukų ir namų darbų dainos*. Parengė V. Misevičienė, melodijas parengė Z. Puteikienė. Vilnius: LLTI.
- Paulauskas 2001 – Jonas Paulauskas. *Frazeologijos žodynas*. I-asis leidimas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Račiūnaitė 2002 – Rasa Račiūnaitė. *Moteris tradicinėje lietuvių kultūroje: gyvenimo ciklo papročiai (XIX a. pabaiga – XX a. vidurys)*. Kaunas: VDU.
- Sauka 1982 – Donatas Sauka. *Lietuvių tautosaka*. Vilnius.
- Sauka 1970 – Donatas Sauka. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Vilnius: Vaga.
- Vaitkevičienė 1998 – Daiva Vaitkevičienė. Duonos gimimas. *Tautosakos darbai* 9(16), 56–61.

Lina Maslauskienė

THE TREATMENT OF BREAD IN LITHUANIAN PROVERBS

Summary

Lithuanians have always liked to enrich their language with proverbs: they try to make a word sound both accurate and figurative at the same time. Proverbs reveal details of the folk household: practical features of activities, as well as moral standards, morality, diligence and other values. At the same time, alongside direct teachings, proverbs are rich in metaphors, poetic thoughts and associations. The subject of this article is the analysis of proverbs that mention bread. The aim of the article is to discuss the content of proverbs, highlighting the ideas expressed in them, and determining the place and the role of proverbs in folk life, as well as to find out how bread is treated in Lithuanian folk proverbs, and to provide a detailed analysis of the image of bread. Research was conducted using methods of description, stylistic analysis and interpretation. The article analyses how much proverbs about bread reflect reality, what the actual approach to bread in folk life was, and what values were nurtured and implemented for future generations through proverbs. In all proverbs, without exception, bread is spoken of with respect, and not laughed at or ridiculed. It has to be respected and cherished. Most proverbs about bread are inseparable from the topic of work: bread is described as being the fruit of very hard work, people are especially urged to earn their own bread, and laziness is condemned. The importance of bread in the diet of peasants was also reflected in the family, calendar feasts and other customs. Bread occupied a particularly important place at weddings, as well as in funeral and baptism ceremonies. It was also often used in agricultural rites. Later in the article, the symbolic meaning of bread is analysed: when and why the concept of bread is used for comparisons, parallels, contrasts, and allegorical and symbolic

meanings of life's phenomena. Probably due to the versatility of bread itself, the noun for bread is also often used in proverbs in the sense of whole food, and more broadly for subsistence and maintenance. The personification of bread, a stylistic figure of speech of language, when objects from the inanimate world are given human features and characteristics, allows us to judge even better the importance and the place of the concept of bread in the whole folk mindset. It is not only endowed with human qualities, but the predicate of the noun for bread is often a word that usually indicates the high status of a person in society.